

Тема № 5

**Держава і право України козацько-гетьманської доби
другої половини XVII – XVIII століть.**

Семінарське заняття № 3

Державні інституції та система права Гетьманщини

Модуль 2.

Український козацько – гетьманський тип держави та права

ТЕЗИ (ОСНОВНІ ПОЛОЖЕННЯ) ЛЕКЦІЇ

Економічні, соціальні та політичні передумови виникнення козацької державності в Україні. Військова організація козацтва. Реєстрові козаки. Нереєстрове козацтво. Запорозькі козаки. Державно – політичні утворення в Україні середини XVII – XVIII років: Військо Запорозьке, Запорозька Січ, Слобідська Україна.

I. Військо Запорозьке (Гетьманщина). Порядок переростання козацького повстання січового війська на чолі з Б. Хмельницьким у народно-визвольну війну. Поняття Національної революції в Україні 1648 – 1654 років. Військо Запорозьке як офіційна назва української держави другої половини XVII – XVIII століть.

Формування української державно-політичної та правової системи в ході народно-визвольної війни та національної революції середини XVII століть. Необхідність в перебудові державної влади, управління та судоустрою. Мілітаристичні державно-політичні союзи Війська Запорозького (Гетьманщини).

Зміни в суспільному устрої Права та обов'язки населення Гетьманщини. Становий поділ суспільства.

Правове становище української шляхти.

Козацька старшина Гетьманщини. Склад знатного військового товариства: бунчукові товариші, військові товариші, значкові товариші.

Козацтво Гетьманщини - стан суспільства з окремим обсягом правоздатності. Козак гетьманської України як воїн-хлібороб.

Селянство Гетьманщини. Правове положення окремих груп українського селянства. Монастирські та приватновласницькі селяни. Старшинські селяни. Міські селяни. Селяни «вольних військових маєтностей» Звільнення переважної більшості селянства від панської залежності. Перехід селян до лав козацтва. Селяни як верства вільних хліборобів. Незавершеність повторного процесу покріпачення селянства Гетьманщини (1783 р.)

Міщанство Гетьманщини. Збереження міщанами своїх попередніх правових позицій особливо у містах з магдебурзьким правом самоврядування. Гетьманський обов'язок в наданні й підтвердженні містам права на самоврядних громадських прав.

Державний лад Війська Запорозького. Влада гетьманської України. Центральні органи влади. Гетьман, Генеральна військова рада, Старшинська рада.

Гетьман як зверхній очільник державної влади. Порядок обрання гетьмана на Генеральній раді. Гетьман як головний військовий командувач, головний адміністратор і суддя. Гетьманське керування міжнародною політикою. Гетьманське

законодавство (видавав універсали). Гетьманська функція роздача козацькій старшині і знатному військовому товариству населених маєтків за службу.

Генеральна рада — збори козацького війська для вирішення державних прав. Генеральна рада орган прямого народоправства, однак, лише одного суспільного стану — козацтва. Вплив генеральної ради на гетьманів. Порядок проведення Генеральної ради та прийняття рішень зборів. Компетенція Генеральної ради: обрання гетьмана, прийняття зречення гетьмана від влади, затвердження нових конституційно-міжнародних документів, обрання вищої старшини, суд.

Рада старшин, як збори, що збиралися на певні регулярні сесії по великих святах у гетьманській столиці та об'єднували в собі козацьку старшину (звичайно в повному складі), знатне військове товариство (через виборних представників) та представників від міщанського стану. Старшинська рада гетьманської України - вид тогочасного станового парламенту. Діяльність і організація Старшинської ради (станового парламенту). Компетенція ради старшини: справи державно-адміністративного характеру, які належали до функцій гетьмана; частково функції Генеральної ради. Особливе повноваження Старшинської ради - розгляд питань, пов'язаних з новими і додатковими податками, тобто ухвалення державного бюджету.

Генеральна Військова Канцелярія як орган адміністративного характеру. Перша Малоросійська колегія. Правління Гетьманського уряду. Друга малоросійська колегія.

Організація центральної адміністрації (уряд) Гетьманщини. Вищі військово-адміністративні достойники української гетьманської держави: генеральний обозний (*одночасно начальник артилерії*); два генеральні судді; генеральний підскарбій (*завідувач фінансових справ*); генеральний писар (*властиво - канцлер*); два генеральні осавули, генеральний хорунжий і генеральний бунчужний (*урядовці з особливих справ і доручень без точної компетенції*).

Місцеві органи влади та державного полково-сотенного управління.

Полк як військова одиниця (підрозділ) та адміністративно-військовий округ. **Полкові окружні органи.** **Полковник** керівник кожного полкового округу і військового підрозділу (14 полків) - у руках якого зосереджувалися функції військового командувача, місцевого адміністратора й судді. Допоміжні органи. **Полкова старшина** (обозний, суддя, писар, осавул, хорунжий). **Полкова рада**, яка в ряді випадків мала функцію вибору полковника й вирішувала важливіші справи, що торкалися козацтва даного полку.

Сотня як військова одиниця (підрозділ) та адміністративно-військовий округ. **Сотенні окружні органи.** **Сотник** - очолював кожний сотенний округ (244 сотні) та військовий підрозділ, який у вузьких межах сотенної території повторював функції полковника. Урядові помічники сотника: сотенні писар, осавул і отаман. Сотенна козацька рада. Сільські та містечкові отамани як низова ланка козацького державного управління.

Місцеве самоврядування. Міста з правом самоврядування магдебурзького зразка. Магістрат. Ратуша. Зміни функцій та повноважень міського самоврядування козацько-гетьманської доби. Сільське громадське самоврядування. Ніжинське грецька громада.

Судова організація. Період козацьких судів. Центральні судові установи: Гетьманський суд, Генеральний військовий суд, суд Генеральної канцелярії. Провінційні суди: полковий, сотенний, сільській козацький суд. Копні суди. Міські магістратські органи судочинства. Церковні суди. Суди громад національних меншин. Третейські, ярмаркові, товариські, мирові, сусідські та інші посередницькі суди. Судова реформа 1760 – 1763 рр. Земські, гродські та підкоморські суди.

Формування української правової системи протягом другої половини XVII – XVIII століть.

Сукупність джерел права. Застосування норм українського звичаєвого права. Види українського звичаєвого права. Козацькі правові звичаї. Договори гетьманів з іноземними державами. Гетьманські договірні статті. Нормативні акти гетьманської влади: гетьманські універсали, ордера, інструкції, листи, декрети, грамоти. Джерела польсько-литовського походження: великокняжі та королівські привілеї; постанови сеймів; королівські конституції, устави, накази урядовців, локаційні грамоти. Третій Литовський статут 1588 року та його наступні переклади польською мовою. **Збірники магдебурзького права:** Микола Яскер «Speculum Saxonicum» 1535 року; Варфоломей Гроїцький «Артикули права магдебурзького» 1558 року та «Порядок судовий у справах міських права магдебурзького» 1559 року; Павло Щербич «Speculum Saxonicum, або право сакське магдебурзьке» 1581 року; Павло Кушевич «Право Хелмінське» 1623 року. «Книга Зерцало саксонів або право сакське та магдебурзьке» 1733 року.

Царське законодавство, як джерело права Гетьманщини. «Артикул воїнський» 1714 року. «Табель про ранги» 1721 року. «Установлення про губернії» 1775 року. Юридичне оформлення адміністративно-територіального устрою. Нормативне забезпечення міського самоврядування.

Основні риси цивільного права. Речове право. Поняття права власності. Три чинники власності: володіння, користування і розпорядження. Форми власності: загальнодержавна, громадська, приватна. Різновиди власності на землю – вотчина і держання. Рангові землі. «Генеральне слідство про маєтності» Д. Апостола 1729 – 1730 рр. Генеральне межування за царським маніфестом 1765 р. та урядової інструкції 1766 р. «Займанщина». Зміст подвірного землекористування. Суб'єкти та об'єкти цивільних правовідносин. Ознаки правоздатності та дієздатності. Позовна давність. Набуття права власності (первинне і похідне). Підстави припинення права власності: відмова власника від речі; за договором; вилучення; знищення; набувна давність. Право володіння – самостійний правовий інститут або повноваження власника. Законне та незаконне володіння. Добросовісне незаконне володіння. Припинення володіння: фізична та юридична загибель речі. Втрата володільцем фактичного володіння річчю. Права на чужі речі (сервітут). Особисті та реальні

сервітути. Узуфрукт. Захист права власності та володіння. Віндикаційні та негативні позови. Право зобов'язань. Поняття зобов'язання. Підстави виникнення зобов'язань. Припинення зобов'язань: виконання зобов'язання; фізична або юридична неможливість виконання зобов'язання. Умови виконання зобов'язань (зміст, інтерес, час, місце). Забезпечення зобов'язань: завдаток, застава, порука. Договірні зобов'язання. Види договорів: обмін, купівля-продаж; позика, наймання, застава, дарування тощо. Види деліктів.

Родинне право. Сімейно – шлюбні відносини. Поняття шлюбу. Шлюбний вік. Стадії укладання шлюбу: заручини (батьківський зговір), сватання, весілля або вінчання. Підстави розірвання шлюбу. Правові відносини подружжя. Правове регулювання взаємовідносин батьків і дітей. Поняття опіки та піклування. Інститут усиновлення. Права та обов'язки усиновителів та усиновлених. Спадкове право. Право спадщини за заповітом та за законом. Письмовий заповіт. Ступені та лінії спадкування за законом (звичаєм). Оскарження заповіту або розподілу спадкового майна за законом.

Кримінальне право. Доба дуалізму публічно-правового і приватно-правного принципів в кримінальному праві. Суб'єкт злочину. Об'єкти та предмети злочину. Підвищена правова охорона. Навмисні, ненавмисні та випадкові злочини. Полегшення відповідальності: провокація, виняткова нужда, голод, легковажність малолітніх, намова, реторсія тощо. Безкарна дія - необхідна оборона. Намагання здійснити злочин. Головні злочинці та співучасники. Поняття злочину (проступство, злочин, кримінальне діло). Злочини проти публічного добра (проти маєстату, держави і суспільності). Проти моральні, проти релігійні та проти родинні злочини. Злочини проти приватного добра (проти життя, тіла, честі і свободи та майна фізичних осіб). Важке та легке пограбування. Мета покарання. Публічні кари (смертна кара, кари на тілі, позбавлення волі, честі та прав). Додаткові покарання (вигнання з громади, церковне каяття, конфіскація). Приватні покарання. Головщина. Заплата за образу.

Судово-процесуальне право. Два періоду судочинства Гетьманщини: I. Обвинувально – змагальна (до початку XVIII ст.) форма процесу; II. слідча (інквізиційна) форма процесу. Приватноправовий характер судового процесу. Скарга – позов. Примирення та мирова угода. Судове слідство та безпосередній розгляд справ. Порядок та підстави оскарження. Принципи усності, гласності, відкритості судового процесу. Ведення процесу українською мовою. Запровадження канцелярського судочинства з 1723 року. Утаємнення слідчих дій. Закритість судових розглядів. Підготовка протоколів та судових декретів. **Стадії процесу у державних судових установах.** Подання чолобитної. Судова розправа. Словесне змагання сторін. Перевірка доказів у судовому засіданні. Види доказів: власне зізнання, письмові документи, свідчення сторін, пояснення свідків (звичайні та офіційні), присяга, речові докази тощо. Запровадження тортур. Висновки визначених експертів. Припинення розгляду справи. Вирок та рішення. Судові постанови. Структура судових декретів (вступ, описово-мотивувальна та регулятивні частини).

Оскарження у порядку апеляції (10-денний строк). Відновлення процесу. Виконання судових постанов (екзекуція). Функції судового посильного. Судові повноваження возного та ката. Скрутинія, як форма розшукового процесу. **Судовий процес у міських магістратських судах.** Судові функції вїйта. Лавний суд. Повноваження судового писаря. Порядок оскарження судових рішень магістратських судів. Цехове судочинство. Ярмаркове судочинство. **Копний судовий процес.** Гаряча копа. Генеральна копа. Завита копа. Виконання судових рішень копного суду. Розгляд судових справ у національних громадах українських населених пунктів.

II. Запорозька Січ (Січ) - одночасно як місто-фортеця адміністративно-політичний центр запорозького козацтва та державне об'єднання – офіційно Військо Запорозьке Низове другої половини XVI – кінця XVIII століття. Основні соціально-економічні та політичні передумови виникнення Запорозької Січі.

Вісім Запорозьких Січей, які наслідували одна одну:

Хортицька — 1556—1557 роки;

Томаківська — 70-80 роки XVI ст.;

Базавлуцька — 1593—1638 роки;

Микитинська — 1639—1652 роки;

Чортомлицька — 1652—1709 роки;

Кам'янська — 1709—1711, 1730—1734 роки;

Олешківська — 1711—1728 роки;

Нова (Підпільненська) Січ — 1734—1775 роки. Воєнно-політичні та економічні причини ліквідації Січі.

Позастанове суспільство Запорозької Січі. Січові козаки. Селянство. Промисловики. Військові походи. Січова лицарська громада. Курінь як військовий підрозділ на основі земляцтва (38 куренів). Воєнно-політичні союзи Запорозької Січі.

Державна адміністративно-військова влада. Форма правління, форма політичного режиму та форма адміністративно-територіального устрою. Центральні органи влади і управління Січі. Загальна військова рада як орган прямої демократії січових козаків. Компетенція ради: встановлення військового устрою; обрання старшини; вирішення питань війни та миру; міжнародні зносини. Військова старшина (січова та паланкова). Січові начальники: кошовий отаман, військовий суддя, військовий осавул, військовий писар, Січові служителі: хорунжий, Бунчужний, довбиш, канцеляристи. Курінні отамани як виборні начальники куренів. Паланковий територіальний устрій. Склад паланкових округів: Бугогардівська, Кодацька, Самарська, Орельська, Протовчанська, Кальміуська, Інгульська, Прогноївська. Паланкове управління: паланковий полковник, писар, осавул. Адміністративно-судові органи Січі.

Джерела та основні риси права Січі. Звичаєве козацьке право Запорозької Січі. Військове право. Земельне право. Родинне право. Торговельне право. Лиманське та гуральне право. Особливості судового процесу.

III. Слобідська Україна (Слобожанщина) - адміністративно-політичне утворення п'яти Слобідських українських козацьких полкових округів XVII - XVIII століть як автономних державницьких формацій у межах Московського царства.

Полкові округи Слобідської України:

Харківський полк;

Ізюмський полк;

Балаклійський полк (1669—1677, увійшов до складу Харківського та Ізюмського полків);

Сумський полк;

Охтирський полк;

Острогозький полк.

Міста, містечка та слободи Слобожанщини. Сотенні округи (98 сотень) полків Слобідської України. Воєводська державна адміністрація. Компетенція білгородського воєводи. Господарство Слобідської України. Політичні відносини між гетьманським урядом і українською старшиною Слобідської України.

Правове становище населення Слобідської України. Старшина, виборні (або компанійські) козаки, козаки-підпомічники, підсусідки. Українські селяни. Міщанство (купці, ремісники). Служилі люди. Посадські люди. «Однодворці» й «крестьяне».

Полковий устрій і уряди (полкові й сотенні). Посада полковника. Повноваження полковника. Спадковість полковничої влади. Полкова старшина: обозний, суддя, осавул, хорунжий, два писарі. Посада сотника. Вибори та функції сотника. Сотенна старшина: отаман, хорунжий, осавул, писар. Міське самоврядування.

Судоустрій. Полкова та сотенна юрисдикції.

Джерела та основні риси права. Звичаєве право Слобожанщини. Міське право. Адміністративні акти полковників і сотників. Накази та ухвали воєвод. Царські жалувані грамоти. Судове право. Військове право Слобожанщини. Маніфест 1765 року про реорганізацію козацького устрою. Слобідсько - Українська губернія з центром у Харкові (1765-1835 р.р.).

Доцент Вовк О.Й.